

Schweitzer Gábor¹

**A mafla Kmety, a körülreklámozott Pikler
és a fölényeskedő Csarada –
Budapesti jogászprofesszorok emlékezete
a személyes történelem forrásaiban**

Paradoxonnak tűnik, hogy miközben a bölcsészettudományok igen széles körben hasznosítják a naplókat, visszaemlékezéseket és levelezéseket, addig az állam- és jogtudományi kutatások meglehetősen visszafogott mértékben aknázzák ki a személyes történelem imént említett forrásaiban rejlő lehetőségeket.² Az alábbiakban azt szeretném néhány példa alapján érzékeltetni, hogy a dualizmus kori jogi felsőoktatás történetére, ezen belül a pesti, illetve budapesti jog- és államtudományi kar múltjára vonatkozóan hasznos információkat tartogathatnak a kutatók számára a személyes történelem forrásai, különös tekintettel az egykori hallgatók által hátrahagyott visszaemlékezésekre. Ezek a memoárok nyilvánvalóan személyes nézőpontot tükröznek, hiszen – olykor bizony sok-sok évtized távlatából visszatekintve – a szerző által meg- és átélt eseményeket adják vissza, illetve a személyes benyomásokat rögzítik. A jellegükből fakadóan szubjektív beállítottságú és retrospektív szemléletű visszaemlékezések olyan körülményekre világíthatnak rá, továbbá olyan információkra hívhatják fel a figyelmet, amelyeket a tárgyyszerűsége törekvő egyetem- és tudománytörténeti összeállítások, illetve a professzorok oktatói és tudományos működését feltáró munkák nem feltétlenül, vagy más szemszög alapján vesznek figyelembe. Ezek a szempontok és információk egyaránt vonatkozhatnak a professzorok előadási módjára, vizsgáztatási szokásaira, öltözkékére, előadásjegyzeteik és tankönyveik hallgatói értékelésére, a diák-professzor viszonyra, a professzorok egymás közötti kapcsolatára, miként szólnak magukról a memoárjaikat elkészítő egykori joghallgatókról is. A régmúlt korok jogi oktatását felidéző, tiszteletköröktől általában

¹ Habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. Kapcsolat: schweitzer.gabor@uni-nke.hu.

² Lásd továbbá Katona Csaba – Kovács Eleonóra: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 87. (2014), 2. 41–47.

mentes memoárok tartalmi, nem pedig stilisztikai szempontból egy kicsit hasonló funkciót töltöttek be akkoriban, mint napjainkban a *markmyprofessor.com* oldalon olvasható anonim bejegyzések. A publicitással kapcsolatban azokra a közismert körülményekre kell utalnunk, hogy miközben a visszaemlékezések egyik része még a szerző életében, addig másik része már posztumusz jelent meg. Előfordulhat továbbá, hogy a visszaemlékezések magánkézben vannak, vagyis a szélesebb értelemben vett olvasóközönség számára pillanatnyilag hozzáférhetetlenek, további memoárok közgyűjteményben, levéltárban, kéziratárban várják elszánt olvasóikat, miközben lappanghatnak még felfedezésre váró visszaemlékezések is.

A bemutatandó forrásmunkák szerzői túlnyomórészt az elmúlt századforduló időszakában voltak a jogi fakultás hallgatói, kisebb részt azonban valamivel korábban folytatták jogi stúdiumaikat. A memoárszerzők száma eltörpül ugyan a beiratkozott joghallgatók összlétszáma mellett, mégis javíthatja az arányokat, hogy a visszaemlékezések szerzői javarészt a számbeli kisebbséget alkotó tényleges – azaz legalább előadásokra rendszeresen járó – joghallgatók közül kerültek ki, hiszen a csupán beiratkozott joghallgatók legfeljebb a különböző vizsgák alkalmával találkoztak a professzorokkal, aminek következtében csak felszínes benyomásokat szerezhettek róluk. Amennyiben a visszaemlékezések szerzőit kívánnánk bemutatni, a legtöbbjük esetében a közös nevezőt alighanem az *alma mater* jelentette, hiszen egyaránt találunk közöttük államfőt és minisztert, főispánt és polgármestert, református teológiai tanárt és jogászprofesszort, író és lapszerkesztőt. Társadalmi háttérük, világnézetük, politikai értékrendjük, pályafutásuk meglehetősen eltért egymástól. Bennük tehát leginkább azt tekinthetjük közösnek, hogy megközelítőleg ugyanabban az időszakban koptatták ugyanazokat a padsorokat, azaz többé-kevésbé ugyanaz a professzori és magántanári kar oktatta őket, amelynek legalább egy részét utóbb saját életútjukról szóló visszaemlékezéseikben meg is örökítették.

A századfordulót megelőző időszak memoárjai

Bevezetésként a századfordulót megelőző évtizedek néhány emlékiratára szeretnék hivatkozni. A kiegyezést megelőző, illetve követő években folytatott bécsi és pesti felsőfokú tanulmányairól Apponyi Albert (1846–1933) igencsak szükséztűen számolt be visszaemlékezéseinek első kötetében: „Főiskolai éveimről kevés mondanivalóm van, egyetemi tanulmányaimnak sem első két bécsi (1864–1866), sem utóbbi két budapesti (1866–1868) éve mélyebb nyomokat nem hagyott szellemi fejlődésemben. Kiváló tanárokat hallgattam, de különös befolyást egyik sem gyakorolt reám.”³

³ Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzékben*. Budapest, Pantheon, 1922. 16.

Néhány oldallal lejjebb azonban egyetlen tanárának, Kautz Gyulának, a nemzetgazdaságtan és pénzügytan professzorának a nevét mégiscsak megörökítette:

„Nemzetgazdasági tanulmányaim vezérfonala Kautz Gyula tankönyve volt, amely, ha nem is dicsekedett eredeti felfogásokkal, viszont a legteljesebb áttekintést nyújtotta a tudomány akkori állásáról, az összes letűnt, uralkodó és keletkező elméletekről és így kiválóan alkalmas volt arra, hogy az erre felkészült elme magának önállóan alkossa meg álláspontját. Arra pedig, hogy önállóan gondolkozzam, bölcsészeti tanulmányaim alaposan előkészítettek. Ebben állott egész életemre kiható legnagyobb hasznuk.”⁴

Az Apponyi-memoárok posztumusz megjelenő kötetében Kautz Gyula az államtudományi vizsga kérdező professzoraként jelent újból meg:

„Amidőn 1870 őszén az államtudományi vizsgára jelentkeztem, olyan biztosnak éreztem magamat azokban a tantárgyakban, amelyekből vizsgáznom kellett, hogy, elég szerénytelenül, még tudományos vitába is bocsátkoztam a közgazdaság tanárával, a különben kiváló Kautz Gyula professzorral, akit később, mint kollégámat, a képviselőházban is igen nagyra becsültem. Olyan kérdést intéztem ugyanis hozzám, amelyről az akkor bennem már kialakult nézet nem egyezett az általa írt tankönyvben kifejtett felfogással. Én tehát a tankönyv értelmében feleltem ugyan, de mindjárt hozzátettem, hogy csupán az abban előadott felfogást ismételtam. Erre a tanár megkérdezte, miért hangsúlyozom ezt, – mire nekem persze szint kellett vallanom és egyenes felszólítására előadtam saját nézeteimet. Kautz professzor, dicséretére legyen mondvá, ezt a – vizsgánál bizonyára szokatlan – fordulatot nagyon barátságosan fogadta s csupán azt jegyezte meg, hogy nem kíván vitába bocsátkozni a különböző felfogásokról, de megelégszik azzal, hogy én, amint arról éppen meggyőződött, a dolgot alaposan tanulmányozta. Jeles bizonyítványt állított ki számomra.”⁵

Egészen másféle szemszögből idézte fel pesti jogi kari tanulmányait Ioan Slavici (1848–1925) erdélyi születésű romániai író:

„Nemigen volt olyan professzor, akinek az előadásait szívesen hallgattam volna. Közülük egy volt, az is egy szimpatikus zsidó ember, aki jól beszélt magyarul. A többiek: Hoffmann, Kautz, Wenzel oly rosszul adtak elő magyarul, hogy úgyszólván szégyelltem magam hallgatni őket. Véleményem szerint inkább valamelyik német egyetemen lett volna a helyük, és őszintén sajnáltam magyar diáktársaimat, akik csodálkozva vették tudomásul, hogy németeknek kell magyarul előadniuk. Nem látták, hogy az idegenek, akiket arra kényszerítenek, hogy a nemzetük életében részt vegyenek, nyelvüket rontják meg és művelődésük értékeit ássák alá. Mindennek következménye az volt, hogy a hallgatókat nem érdekelte, hogy mi történik az egyetemen és idejüket sörözőkben, kávéházakban kártyázva, politikai disputákkal töltötték el.”⁶

⁴ Uo. 23.

⁵ Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. (Sajtó alá rendezte: Jánoky-Madocsány Sarolta.) Budapest, Athenaeum, 1933. 57–58.

⁶ Ioan Slavici: *A világ, amelyben éltem*. Dávid Gyula ford. Bukarest, Kriterion, 1980. 92–93.

Ioan Slavici sorait olvasván leginkább az tűnik meglepőnek, hogy évtizedekkel a magyar nyelvű egyetemi oktatás kötelezővé tétele után a pesti jogászprofesszorok egy része – az országgyűlési képviselőként is tevékenykedő Hoffmann Pál és Kautz Gyula, valamint a szászországi születésű Wenzel Gusztáv – rosszul adott elő magyar nyelven, amit a visszaemlékezés szerzője felettébb visszásnak tarthatott.

A következő generációhoz tartozó szerzők közül mindenekelőtt a jogi pályán utóbb nem buzgólkodó Herczeg Ferenc (1863–1954), valamint Polner Ödön (1865–1961) közjogászprofesszor, Lukács György (1865–1950) kultuszminiszter és Szász Károly (1865–1950) képviselőházi elnök visszaemlékezéseiből szeretnék néhány jellemző részletet kiemelni.

Herczeg Ferenc 1933-ban sajtó alá rendezett emlékirataiban töredelmesen bevallotta, hogy a jogtudomány eleinte közömbösen hagyta, utóbb a stúdiumok könyörtelen szárazsága és a meghatározások kihegyezett szabatossága kifejezetten el is riasztotta a jogtudománytól.⁷ A professzorok kvalitásait elismerte ugyan, de a hallgatók iránti elkötelezettség hiánya miatt egyáltalán nem volt elragadtatva tőlük:

„A tanáraink semmiféle közösséget nem tartottak velünk. Volt miniszterek, mint Kerkápoly [Károly], és leendő, mint Szilágyi Dezső, csillagok magasságában ragyogtak az ifjúság feje fölött. Fényes elmék, tudós emberek voltak, de nem tanítók.

A fiúk teljesen magukra voltak hagyatva. Sem az egyetem tanácsa, sem a főváros, sem az állam nem törődött a magánéletükkel.”⁸

Herczeg Ferenc számára ugyanakkor emlékezetes maradt az első alapvizsga letétele, mert jogtörténetből Wenzel Gusztávot kapta cenzorként, miközben korábban Hajnik Imre professzor jogtörténeti előadásait hallgatta. Márpedig köztudomású volt, hogy az „öreg úr” – mármint Wenzel professzor – „úgy bánik el Hajnik tanítványaival, mint Heródes király a kisdedekkel”.⁹ Az aggodalom azonban ezúttal feleslegesnek bizonyult, hiszen Herczeg Ferenc sikerrel abszolválta az első alapvizsgát.

Posztumusz megjelenő visszaemlékezéseiben az egyetemi tanulmányait részletesen megörökítő Polner Ödön annak idején úgy döntött, hogy jogtörténetet nem a nagyon kedves és a diákjaival tréfálkozó Wenzel Gusztávnál, hanem az összehasonlító jogtörténet oktatását európai szintre emelő Hajnik Imrénél fog hallgatni, mert Wenzel óráiból a hallgatóság „egész komédiát csinált”.¹⁰ Igen ám,

⁷ Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy*. Budapest, Singer és Wolfner, 1933. 172.

⁸ Uo. 166–167.

⁹ Uo. 196(–198).

¹⁰ Polner Ödön: *Emlékeim (Nagyapától)*. Budapest, Corner, 2008. 85–86. A Polnernél valamelyest fiatalabb Harrer Ferenc visszaemlékezései szerint Hajnik Imre vaslogikával, de kellemetlen, rikácsoló hangon tartotta az egyetemes európai jogtörténeti előadásokat. Lásd Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete. I.* Budapest, Gondolat, 1968. 42.

csak hogy az első alapvizsga idején Herczeg Ferenchez hasonlóan ő is attól tartott, hogy Hajnik-tanítványként esélye sem lesz, amennyiben Wenzel professzor a vizsgabizottság tagjai közé kerül, mert az a hír járta, „hogy aki nem őt hallgatta, azt elbuktatta”. Végül egy szerencsés véletlen miatt – Wenzel Gusztáv fiának ugyanannál a bizottságnál kellett vizsgáznia, mint Herczegnek – Kautz Gyula tette fel a jogtörténeti kérdéseket Wenzel Gusztáv helyett, aminek köszönhetően Polner Ödön kitüntetéssel tette le az első alapvizsgát.¹¹

Polner Ödön elismeréssel írt Pulszky Ágostnak, a jogbölcselet professzorának innovatív szellemiségéről és angolszász orientációjáról, mint aki az addig uralkodó észjogi irányzattal szemben a spenceri evolucionista fejlődési elmélet híveként oktatta tárgyát, de azt is megjegyezte, hogy – beszédhibájától eltekintve – szóban és írásban is kedvelte rettenetesen hosszú, nehezen követhető körmondatait.¹² Lukács György, a dualista korszak egykori kultuszminisztere 1936-ban megjelenő visszaemlékezéseiben őszinte csodálattal adózott Pulszky professzor „szinte korlátlan ismeretbőségének”, de nyomasztólag hatott rá „rettentően bonyolult és cikornyás beszédszerkezete”, valamint „véget nem érő mérföldhosszú körmondatai, amelyek csillogtatták ugyan az ismeretek egymásra toluló rengeteg halmazát, de laza összefüggésükön nem vonult végig egységes gondolatirány”. Miközben Pulszky Ágost „nyakra-főre” buktatta a hallgatókat, a büntetőjog és jogbölcselet szelíd lelkű professzora, Schnierer Aladár annyira megsajnálta az általa megbuktatott felkészületlen hallgatókat, hogy a pedellussal hívatta vissza őket távoztukban, s megleckéztette ugyan, de végül átengedte őket a vizsgán.¹³ Szász Károlynak, a dualizmus kori képviselőház utolsó házelnökének memoárjában szintén feltűnt Pulszky Ágost alakja. Véget nem érő definíciói azonban – miként a jogi személyről szóló, egyetlen mondatba gyömöszölt mintegy ötvensoros meghatározása – „közbeszédnek és közrémületnek” voltak tárgyai akkoriban a jogászkávéházakban.¹⁴ Nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul joghallgató korában Viczián István (1874–1959), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye majdani főispánja a nagy tudós hírében álló „Pulszky Gusztai” államtitkári kinevezését, mert ennek köszönhetően nem kellett megtanulnia „kézikönyvének tekervényes, hosszú körmondatait”.¹⁵

A korabeli levelezések szintén megörökítették Pulszky Ágost nehezen követhető tudományát, amint ezt Bartl Aladár budapesti joghallgató 1892. szeptember

¹¹ Polner (2008): i. m. 88.

¹² Uo. 90.

¹³ Lukács György: *Életem és kortársaim. I.* Budapest, Pantheon, 1936. 30.

¹⁴ Szász Károly: *Emlékek.* Budapest, Rákosi Jenő, 1925. 19.

¹⁵ Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai.* (Sajtó alá rendezte: Ablonczy Balázs.) Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Ferenczy Múzeum, 2007. 27.

22-i, Somló Bódog kolozsvári joghallgatóhoz – a jogbölcselet leendő professzorához – intézett beszámolója is alátámasztja:

„Előadása szép és olyan mély tudományú, hogy a legnagyobb vigyázat mellett lehet csak megérteni, minek következtében ma a 3. órán már csak feleannyian voltunk, mint az elsőn; nekünk kettőnknek nagyon ínyűnkre valóan beszél, amennyiben kegyetlenül kimutatja, hogy a hit és az istenségben való bizodalom csakis oly embereknek való, akik az okok és okozatok végtelen láncolatját a természetben nem látják, vagy, ha látják is, lusták a végét kutatni és megnyugodnak az isteni akarat rendelésén, mint végokon.”¹⁶

A professzor előadásmódja azonban nem sokat változott, amint erről az 1892. november 17-i levélrészlet is tanúskodik: „Pulszky tegnap az állam keletkezéséről beszélt; mióta azonban nem láttam, roppant egoista lett, amennyiben nem nekünk, hanem az orrának tart előadást, melyből nekünk csak annyi jut, amennyit épen orra kibocsát magából.”¹⁷

A hazai polgári radikális mozgalom meghatározó egyénisége, Jászi Oszkár (1875–1957) az emigrációban megjelenő visszaemlékezéseiben írt arról, hogy a budapesti jogi fakultás a századelőn híján volt a „nagy tudományos értékeknek”, illetve a „magukkal ragadó tanároknak”. A nagy tehetségű és éles elméjű Pulszky Ágostot azonban – Vécsey Tamással, Hajnik Imrével és Pikler Gyulával együtt – a kivételek közé sorolta, jóllehet a hallgatókra nagyobb hatást részben politikai kötelezettségei, részben „tankönyvének rendkívül bonyolult stílusa” miatt nem gyakorolt, de a „kritikusabb és gondolkodóbb kisebbség” észrevette, hogy komoly és eredeti gondolkodóval állt szemben.¹⁸

Nemcsak Herczeg Ferenc, hanem Lukács György és Szász Károly emlékezéseiben is olvashatunk Kerkápoly Károlyról és Szilágyi Dezsőről, a budapesti jogi kar miniszteri stallumot is viselt professzorairól. A zord modorú, összehúzott szemöldökű Kerkápoly Károly, aki egyidőben a pénzügyi tárca élén állt, a politikai tudomány tanszék professzoraként oktatott. Szász Károly emlékezései szerint zsebre dugott kézzel, nehézkes léptekkel föl-alá járkálva prelegálta hallgatóságának a nemzetgazdaságtant, nemegyszer élesen vitázva Kautz Gyula nézeteivel.¹⁹ Jóllehet az igazságügyi miniszterként éveken keresztül funkcionáló

¹⁶ *Bartl Aladár levele Somló Bódognak*. Budapest, 1892. szeptember 22. OSZK Kézirattár, Levelestár.

¹⁷ *Bartl Aladár levele Somló Bódognak*. Budapest, 1892. november 17. OSZK Kézirattár, Levelestár.

¹⁸ Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldem. Egyetemi évek. *Látóhatár*, 8. (1957), 1–2. 65. Pulszky Ágost halálakor Jászi Oszkár a *Jogállam* című folyóiratban közzétett nekrológban búcsúzott tőle. Lásd Jászi Oszkár: Pulszky Ágost. *Jogállam*, 1. (1902), 1. 64–66.

¹⁹ Szász (1925): i. m. 22. Fintora a sorsnak, hogy Kautz Gyula tartotta az akadémiai emlékbeszédet Kerkápoly Károly felett.

Szilágyi Dezső politikai előadásait Lukács György nagy élvezettel hallgatta, kritikai élel jegyezte meg, hogy a professzorban „a gyakorlati politikus dominált a tanár felett”. Amennyiben ugyanis birokra kelt benne a professzor és a politikus, mindig utóbbi kerekedett felül. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a politikai szereplések kedvéért gyakran hanyagolta el az egyetemi előadások pontos megtartását, „szórakozottan prelegált”, miközben a politikai sikerek után „rakétaszerűen ragyogtatta fényes tehetségét” a katedrán.²⁰

Kmety, Pikler és Csarada

Az elmúlt századforduló időszakát felelevenítő visszaemlékezések szinte a teljes akkori professzori és magántanári kart felvonultatták: volt, aki minden érdemi megjegyzés nélkül szerepelt a visszaemlékezésekben, de számosan kaptak részletesebb jellemzést is. A professzori karról alkotott átfogó kép eklektikus módon tükröződött ezekben a memoárookban.

Jászi Oszkáréhoz hasonló lehangoló képet festett eredendően 1949-ben megjelenő emlékezéseiben a jogi fakultásról Nagy Lajos (1883–1954):

„A jogi kar tanárai egyáltalán nem váltak eszményképeimmé. Sok volt köztük az olyan, akit tudósnek nemigen lehetett nevezni, aki kellő tudomány helyett inkább felsőbb hatalmasságok protekciójával szerezte meg a tanszékét [...] mások, a több képességgel rendelkezők is, igen modortalantul bántak diákjaikkal, valami barbár fölényeskedésben szenvedtek, lehet, hogy belső kisértékességük érzete miatt. Nagyképűek voltak, zárkóztak, merevek, néha durvák.”²¹

Feltehető, hogy 1949-ben nem is lehetett volna idehaza másféle hangnemben írni a letűnt polgári világot megtestesítő jogászprofesszorokról. A fölényeskedő modort Nagy Lajos mindenestre Kmety Károly közjogászprofesszor példáján keresztül szemléltette. A századfordulótól kezdve a nyilvános rendes egyetemi tanárokat a méltóságos megszólítás illette meg. Amikor egyszer az egyik joghallgató tanár úr megszólítással állította meg a folyosón szürke zsakettben és szürke cylinderben feléje közeledő professzort, Kmety méltatlankodva csak annyit mondott, mielőtt faképnél hagyta volna a megszéppent hallgatót: „Miért nem szólít mindjárt kolléga úrnak?”²²

A cím- és rangkórság egyébként már a korabeli sajtónak is feltűnt. A *Borszem Jankó* szerzői rendszeresen köszörülték nyelvüket a jogászprofesszorokon.

²⁰ Lukács (1936): i. m. 30.

²¹ Nagy Lajos: *A lázadó ember*. Budapest, Szépirodalmi, 1983. 150.

²² Uo. 151.

Az ősjogászt megtestesítő Bukovay Absentius történetei állandó jelenlétet is biztosítottak számukra a népszerű élclap hasábjain. Az egyik alkalommal azt a kérdést tették fel Bukovay Absentiusnak, hallott-e arról, hogy Timon Ákos jogtörténész-professzor méltóságos lett, mire a megszólított csupán annyit válaszolt: „Mit érünk mi pajtás [...] egy *méltóságos* tanárral? Rajtunk csak egy *kegyelmes* tanár lendithetne valamit.”²³

S miért is nevezték Kmety Károlyt maflának? A kérdésre Vladár Gábor (1881–1972), igazságügy-miniszter posztumusz közzétett visszaemlékezései adhatják meg a választ. Eszerint Kmety volt az a professor, akit a legkevésbé ismerhetett az egyetemi ifjúság, igaz, nem is törekedett erre a dicsőségre. Emiatt sok kíméletlen viccet kellett elszenvednie. A Vladár által felidézett történet szerint az egyik mezei jogász a beiratkozás hetében a következő kérdéssel állított meg az egyetem folyósóján egy szürke cilinderes, monoklis úriembert: „Mondja, kedves kolléga úr, hol ír alá az a mafla Kmety?” A megszólított – aki természetesen nem volt más, mint maga Kmety Károly – útba igazította a gyanútlan hallgatót, aláíráskor azonban magánál tartotta az indexet, és – ha igaz a történet – fegyelmi eljárást szorgalmazott a mezei jogász ellen.²⁴ Kmety Károly egyébként függetlenségi párti országgyűlési képviselőként 1907-ben azzal tett szert kétes értékű hírnévre, hogy szenvedélyesen szólalt fel a képviselőházban a nők egyetemi továbbtanulása ellen, „szörnyetegnek” nevezve a művelt nőket.²⁵

A professzorairól szigorú véleményt alkotó Jászi Oszkár méltán sorolta a jogi kar kiemelkedő oktatói közé Pulszky Károly tanítványát, a mélyen gondolkodó, komoly és rendületlen igazságkereső Pikler Gyulát.²⁶

A fiatal Pikler kivételes képességeit már a joghallgatók is érzékelték, amint ezt Bartl Aladár 1893. március 20-án Somló Bódoghoz intézett levele is mutatja:

„Egy tanárunknál, Pickler Gyulánál, ismét hiányoztál nekem nagyon; az illető teljesen szánk íze szerint beszél, úgy, hogy ha könyvét megszereztem, azt jegyzeteimmel a vizsga után átküldöm neked. Beszél teljesen helyes dolgokról; a természet törvényszerűségének bizonyításáról, tagadja az észjogot és egy végcél bebizonyíthatóságát. Tegnapelőtt a Darwinizmust magyarázta s általában igen bő ismeretű és érdekes észjárású egyén.”²⁷

²³ Diák ismeretek tára. Terjeszti Bukovay Absentius. *Borsszem Jankó*, 1896. augusztus 9. 9.

²⁴ Vladár Gábor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Püski, 1997. 77–78.

²⁵ Ambrus Attiláné Kéri Katalin: Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 6. (1996), 3. 101–103.

²⁶ Jászi (1957): i. m. 65.

²⁷ Bartl Aladár levele Somló Bódognak. Budapest, 1893. március 20. OSZK Kézirattár, Levelestár.

Molnár Kálmán (1881–1961), a meglehetősen konzervatív ízlésű közjogászprofesszor viszont arról számolt be 1949-ben papírra vetett visszaemlékezéseiben, hogy rendszeresen hallgatta ugyan a „körülreklámozott Pikler érdekes előadásait”, de azokat kiforratlannak tartotta, és nem is tettek rá komoly benyomást. „Igazán vágatva haladó tudósféle volt – fogalmazott. – Az ifjúságot ezzel is megbabonázta.”²⁸

Pikler Gyula még az utóbb neki hátat fordító joghallgatókra is rendkívüli hatással lehetett, legalábbis ez derül ki Tuka Béla (1880–1946) pécsi püspöki joglíceumi tanár Concha Győzőhöz, a politika nagy hatású professzorához intézett leveléből. Tuka ugyanis ebben a levélben hálatelt szívvel gondolt vissza arra, hogy annak idején Concha *Politika* című kötetének köszönhetően gyógyult ki a „Pikler-lázból”, amelybe másodéves korukban valamennyien beleestek.²⁹

Fentebb idézett visszaemlékezéseiben Vladár Gábor nem írt különösebb lelkesedéssel Pikler Gyula előadásairól:

„Nem volt professzori megjelenése, külsője inkább jól táplált vezérigazgatóra emlékeztetett. Előadása sem volt professzoros, inkább közvetlen szellemes beszélgetés, amelyben csak az egyik fél beszélt. Szellemeskedése olykor túlzásba csapott. Nem egyetemi katedrára volt való. [...] Nem csoda, hogy időnkint az ifjúság lobbanékonyabb csoportja tüntetéssel zavarta meg az állandóan zsúfolt padok előtt tartott előadásait. Interpelláció is hangzott el a képviselőházban, eltávolítását sürgetve a katedráról. A miniszter (Wlassics Gyula!!!) igen helyesen elzárkózott az elől, hogy a tanítás és a tanulás szabadságának a nagy fontosságú ügyét félretegye.”³⁰

Az első világháború idején Károlyi Mihály titkáraként is működő Simonyi Henri (1891–1972) szerkesztő-publicista kiadatlan visszaemlékezései szerint Pikler Gyulának az 1910-es évek elején „elég gyéren akadt hallgatója”. A jogbölcseletet száraz tudós módjára adta elő, a legtöbb hallgatója nem is tudta, „hogy ez a Pikler Gyula egyike a legjobb magyar koponyáknak”.³¹ A szerény hallgatói létszámhoz feltehetően az is hozzájárult, hogy az általa oktatott stúdiumok akkor már nem is tartoztak az alapvizsga tantárgyai közé.

A *Borsszem Jankó* természetesen Pikler Gyuláról sem feledkezett meg, amint ezt az 1910 őszén közzétett verse is igazolhatja:

²⁸ Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár életrajzi vázlata. MNL MOL R. 313. 4. doboz.

²⁹ Tuka Béla levele Concha Győzőnek. Pécs, 1907. december 30. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4811/626.

³⁰ Vladár (1997): i. m. 79. A visszaemlékezés által említett Pikler-ügyhöz lásd Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003. 197–202.

³¹ Simonyi Henri: *Visszaemlékezések*. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4268/2.

„Nem filiszter, utálja az
Egyetemi rendszert,
Az újjából csak úgy rázza a Spencert.
Ha beméssz a kávéházba,
S ráülsz egy kalapra,
Meggérdezi: mi e ténynek,
Jogbölcsai alapja.”³²

A „fölnyeskedő modorú” Csarada János, a jogbölcsélet és a nemzetközi jog professzora ugyanakkor Lázár Andor (1882–1971) igazságügy-miniszter visszaemlékezéseiben kapta ezt a cseppet sem hízelgő jelzőt. Lázár szerint Csarada professzor elég jó tankönyvet írt, de fölnyeskedése miatt nem volt népszerű a hallgatóság körében.³³ A református teológiai professzor, Kovács J. István (1880–1965) emlékirataiból az is kiderül, hogy a joghallgatók által Mukinak becézett professzor előadásaira többen csak azért jártak, hogy megszámlálják, hányszor mondta ki az órán a „kérem alássan”-t.³⁴ Vladár Gábor lakonikus tömörséggel mindössze annyit írt Csarada János nemzetközi jogi és észjogi előadásairól, hogy azokról nincs mit mondania, az észjogiakról már csak amiatt sem, mert azokat kivételesen tartotta meg.³⁵ A fölnyeskedő modor pedig talán annak volt köszönhető, hogy Csarada professzor 1891 folyamán József Ágost főherceget készítette fel a jogi vizsgáira.

A *Borsszem Jankó* igen sokat élcelődött Csarada János rovására, akiről 1910-ben a következő bökvers jelent meg:

„Elméje és könyve
nem lenne hiányos,
ha magyarra fordítaná
Nemcsarada János.”³⁶

A vizsgáztatást illetően azonban Csarada János nem tartozhatott a legszigorúbb cenzorok közé. Kovács J. István állította kissé maliciózan, hogy nyert ügye volt annak a hallgatónak, aki divatos nyakkendővel jelent meg nála a szigorlaton.³⁷ Az egyik alkalommal Csarada János meglepő módon cilindert és frakkot viselt a nemzetközi jogi szigorlaton. Ennek a szokatlan öltözkésznek a magyarázatát Förster Kálmánnak (1885–1971), Poprád, majd Sátoraljaújhely polgármesterének

³² Egyetemi bökversek. *Borsszem Jankó*, 1910. szeptember 25. 14.

³³ Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. 41–42.

³⁴ Kovács J. István: *Egy élet prédikációja*. Önéletrajz. (h. n.), magánkiadás, 2005. 76.

³⁵ Vladár (1997): i. m. 78.

³⁶ Egyetemi bökversek. *Borsszem Jankó*, 1910. szeptember 25. 14.

³⁷ Kovács (2005): i. m. 76.

a visszaemlékezései adják meg. A professzor szokás szerint feltette a kérdést a szigorlatozóknak, akik azonban nem tudták a választ. Csarada erre ránézett az órájára, majd hirtelen véget vetve a szigorlatnak gyorsan eltávozott. Szótöbbséggel viszont mindegyik jelölt átment a szigorlaton. Utóbb tudták csak meg, hogy a professzor esküvőre volt hivatalos, és csak későn jutott eszébe, hogy aznap még szigorlatoztatnia is kell.³⁸

A jogászprofesszorok vizsgáztatási szokásairól értelemszerűen sok visszaemlékezés számolt be. Károlyi Mihály (1875–1955) memoárjai meglehetősen keveset árultak el egyetemi tanulmányai időszakáról. Annyi mindenesetre kiderült, hogy megejtette őt a római jog szépsége, magával ragadta a definíciók borotvaélessége, valamint a római jog rendszerének szigorú zártsága.³⁹ Azt sajnos nem osztotta meg olvasóival, hogy kinél tanult római jogot – Vécsey Tamásnál, vagy Szentmiklósi (Kajuch) Mártonnál –, azt viszont megírta, hogy az egyetem legszigorúbb oktatója, Mariska Vilmos, a pénzügytan és a pénzügyi jog professzora megbuktatta a szigorlaton. „Hallatlan esett volt, hogy egy Károlyit – még hozzá a majorátus várományosát – megbuktassanak, de ez az én szememben nemcsak a szigorú professzort, hanem az egész egyetemi oktatás intézményét is felemelte” – jegyezte fel. A megismételt szigorlatot már jeles érdemjeggyel abszolválta.⁴⁰

Molnár Kálmán rettegett professzorként emlékezett vissza Mariska Vilmosra, miközben csodálta okfejtéseinek rendszerességét és világosságát.⁴¹ Vladár Gábor elismeréssel írt Mariska professzor előadásairól és tankönyvéről, vizsgáztatóként pedig igazságosnak és méltányosnak tartotta.⁴² A *Borsszem Jankó* 1911 nyarán közzétett *Új vizsgarendszer* című kis írása mindenesetre egy fiktív vizsgarend 5. pontjaként a következőket iktatta be: „Mariska Vilmos tanfolyamot nyit kezdő egyetemi tanároknak a »Buktatás módszertana« címen.”⁴³

A századforduló időszakára vonatkozó visszaemlékezésekben Timon Ákos jogtörténész alakja is feltűnt. Vladár Gábor visszaemlékezései szerint nem volt szigorú a vizsgázókkal, nemzeti hevülettől fűtött magyar alkotmány- és jogtörténetóráin azonban gyakorta követtek el az alábbihoz hasonló csínyeket a joghallgatók:

„Féltizenegykor belépett a professzor úr. Zsúfolt terem. Harsány éljenzés fogadta. Kiterítette a jegyzetét a katedrára, és olvasni kezdett. 'Amikor őseink a nagy folyó partján.' Idáig jutott. Azután 'éljen' kiáltás hallatszott. A láрма szüntével folytatta

³⁸ Förster Kálmán: *Visszaemlékezéseim életem történetére* (1967). ELTE Könyvtár, Kézirattár.

³⁹ Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Magvető, 1977. 32.

⁴⁰ Uo. 32.

⁴¹ Molnár (é. n.): i. m.

⁴² Vladár (1997): i. m. 78.

⁴³ Új vizsgarendszer. *Borsszem Jankó*, 1911. június 18. 3.

felolvasását. Azután egy-kétszer újra nyugtalanság, és felhangzott az 'éljen'. Így ment ez az egész fél óra alatt azzal a változtatással, hogy közben-közben egy-egy kortesnótát is belekevertek. [...] 'Ember kell ott tudományos, olyan mint [...] Ákos' – hangzott a kortesek refrainje.⁴⁴

Timon professzor kapcsán egy korabeli naplófeljegyzést is szeretnénk felidézni. Vasváry Ferenc (1872–1952), a pécsi püspöki joglíceum, majd a Pécsi Tudományegyetem közigazgatásjog-professzora a budapesti jogi karon tette le szigorlatait az 1890-es évek közepén. Gondosan vezetett naplójában leltárszerűen sorolta fel a pesti tartózkodása idején meghallgatott egyetemi előadásokat. Érdemi észrevételeket azonban nem fűzött az előadásokhoz – egyetlen apró kivételtől eltekintve: „[1895. március 5-én 10 és 11 óra között] meghallgattam Timon Ákos dr. ny. r. egyetemi tanárnak a VII. Tan-Teremben tartott »Magyar alkotmány- és jogtörténet« című előadását; a terem csak nem telle volt hallgatókkal, a kik magukat elég zajosan viselték.” Az egyetlen elejtett megjegyzés sajnos nem az előadásra, hanem a hallgatói zajszintre vonatkozott.

Úgy tűnik, időnként egyes professzorok maguk törekedtek a népszerűség és a látogatottság növelésére. Katona Mórról, a magánjog professzoráról a következőket írta Eckhart Ferenc 1935-ben megjelenő monumentális kartörténeti munkájában: „Huszonöt éves működése alatt a civilisztikai irodalomban határozottan tudományos egyéniséget mutatott, ki tudását könnyen érthető alakban terjesztetni volt képes és nem csekély fogékonyságot mutatott a tudomány újabb vívmányai iránt.”⁴⁵

A könnyen emészthető tudásátadásra nézve Simonyi Henri visszaemlékezéseiben olvasható egy sikamlós történet. Katona Mór előadásai igen látogatottak voltak, de nem azért, hogy a hallgatók okuljanak vagy tanuljanak, hanem azért, hogy jól mulassanak, amikor a professzor így kezdte előadását: „Én, Katona Mór, a jogi kar ez idei dékánja, izélek egy kutyával [...] Persze ő nem izét mondott, zamatos magyarsággal mondta ki tével a pikáns szót, és hallgatósága viharos derűsége mellett kérdezte meg az egyik fiútól, hogy ez jogilag micsoda. Szemérem elleni vétség.”⁴⁶ A minősítést illetően vélhetően tévedett a visszaemlékezés szerzője, hiszen az elkövetett fiktív cselekmény feltehetően a természet elleni fajtalanosság vétségét merítette volna ki, de talán nem is ez a lényeg, hanem az, hogy – amennyiben hiteles a történet – milyen áron törekedtek a látogatottság növelésére egyes professzorok.

A visszaemlékezések a kuriozitások kiemelése mellett az elmúlt századelő további nagyformátumú és nagy hatású professzorainak – Vécsey Tamásnak, Szentmihályi Mártonnak, Fayer Lászlónak, Concha Győzőnek, Földes Bélának,

⁴⁴ Vladár (1997): i. m. 73–74.

⁴⁵ Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története. 1667–1935. A Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. II.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.

⁴⁶ Simonyi (é. n.): i. m.

Kováts Gyulának, Grosschmid Béninek, Szászy-Schwarz Gusztávnak, Balogh Jenőnek, Vámbéry Rusztemnek – is méltó emléket kívántak állítani.

Vécsey Tamás, a római jog professzora Vladár Gábor emlékezései szerint mindig Ferenc József-kabátban, szónoki modorban beszélt.⁴⁷ A korábban végzett hallgatók közül Szász Károly Vécsey professzor előadásait a szónokiasság ellenére lebilincselőnek találta.⁴⁸ Ezt a pátoszt azonban nem mindenki értékelte, hiszen Fekete Andor (1883–1950) ügyvéd már unalmasnak tartotta ezeket az előadásokat, amúgy pedig Vécsey Tamás egyéniségében „sem volt semmi, ami egy fiatal joghallgató figyelmét lekötötte volna”.⁴⁹ Szentmiklósi Márton szürke, zsakett-szerű öltözetben tartotta tiszta és világos római jogi előadásait.⁵⁰ Fayer László mintaszerű büntetőjogi szemináriumai a végül közjogásszá váló Molnár Kálmán számára azért maradtak emlékezetesek, mert ott készítette *Esküdtszékünk* című első tudományos dolgozatát, aminek az volt az érdekessége, hogy Fayer professzorral szemben az ifjú tudósjelölt esküdtszékellenes álláspontot képviselt, ennek ellenére a professzor elfogadta azt jogtudományi doktori értekezés gyanánt.⁵¹ A visszaemlékezések alapján a református vallású Kovács Gyula valósággal rajongott a katolikus kánonjogért. Molnár Kálmán érdeklődéssel hallgatta „szellemes, de ideges és rapszodikus kánonjogi előadásait”.⁵² Kovács J. István emlékei szerint Kovács professzor majd kiugrott a katedráról, olyan hévvel adott elő. A „keveházi” prédikátummal felruházott professzorról még azt is megtudjuk, hogy a Belvárosi Kávéház törzsvendégeként a rossz nyelvek „kávéházi”-ra változtatták a nemesi előnevét.⁵³ Földes Béla, a társadalmi gazdaságtan professzora Vladár Gábor emlékiratai szerint behatóan és politikamentesen fejtegette a szocialista eszmék szerepét.⁵⁴ Ezt Molnár Kálmán visszaemlékezései is megerősítették, hiszen a nemzetgazdasági szigorlatról azt írja: „[Földes professzor] jó félórán át sorba kérdezte tőlem a német és francia szocialisták és kommunisták elméleteit”.⁵⁵ A civilista Szászy-Schwarz Gusztáv éles logikájú, szellemes kereskedelmi jogi előadásai nagyon lekötötték Molnár Kálmán figyelmét, miközben naponként megcsodálták a mindig elegáns professzor nyakkendőújdontságait.⁵⁶ Általában

⁴⁷ Vladár (1997): i. m. 73. Vécsey professzor szónokias előadásait Harrer Ferenc visszaemlékezései is megörökítették. Lásd Harrer (1968): i. m. 42.

⁴⁸ Szász (1925): i. m. 20.

⁴⁹ Fekete Andor: *Közélet és kaszinó*. (Sajtó alá rendezte: Sebestyén Mihály és Fodor János.) Marosvásárhely, Mentor Könyvek, 2019. 10.

⁵⁰ Vladár (1997): i. m. 73.

⁵¹ Molnár (é. n.): i. m.

⁵² Uo. Lásd még Vladár (1997): i. m. 80.

⁵³ Kovács (2005): i. m. 79.

⁵⁴ Vladár (1997): i. m. 78.

⁵⁵ Molnár (é. n.): i. m.

⁵⁶ Uo.

mély hatást gyakoroltak a visszaemlékezések szerzőire a határtalanul szerény Balogh Jenő humánumtól áthatott büntetőjogi és börtönügyi előadásai, aki szorgalmasabb hallgatóit – a büntetőjogi reformeszmék mellett szintén elkötelezett Vámbéry Rusztemhez hasonlóan – gyakorta vitte magával börtönlátogatásokra.⁵⁷

A legtöbb méltatást és elismerést alighanem Concha Győző, a politika professzora és Grosschmid Béni, a magyar magánjog professzora kapta a memoárszerzők részéről. A visszaemlékezések Concha professzor elegáns, Kornfeld Móric (1882-1967) szerint spanyol grandra emlékeztető⁵⁸ megjelenése mellett választékos stílusú, bár néha „túlságosan elvont” előadásait jegyezték fel.⁵⁹ Lázár Andor arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendkívüli irodalmi ismeretekkel rendelkező Concha professzor a politika tudományának nem annyira a jogi, mint inkább erkölcsi vonatkozásait igyekezett a hallgatóival megismertetni.⁶⁰ Vladár Gábor emlékezete szerint Concha *Politika* című alapmunkája pedig több, mint tankönyv, hiszen az nem más, mint „a politika tudományának reprezentatív műve”.⁶¹

A visszaemlékezések lapjain Grosschmid Béni kapcsán sajátos kettősség bontakozott ki. Bár a memoárszerzők a legélvezetesebb előadónak tartották, – Kovács J. István szavajárását idézve – hihetetlenül nyakatekert módon írt.⁶² Molnár Kálmánál azt olvashatjuk, hogy miközben Grosschmid professzor jogforrástani és kötelmi jogi előadásai voltak rá a legnagyobb hatással, megdöbbenve tanulmányozta nagyon szétfolyó és pongyola írásait.⁶³ Vladár Gábor viszont úgy látta, hogy Grosschmid Béni előadásaiban és írásaiban szigorú rendszer van, mert „a jogot nem paragrafusokba szorított szabályok nyugalmi helyzetében, hanem funkciójukban szemlélte”.⁶⁴

Vajon milyen következtetés szűrhető le a személyes történelem fentebb hivatkozott forrásaiból? Leginkább talán az, ami Kovács J. István memoárjában olvasható: „A világon mindenütt vannak a professzorok közt kiválóbbak is, meg gyöngébbek is. Sehol a világon nem olimposzi félistenek a professzorok”, hiszen – egészíthetnénk ki – erényeikkel és esendőségeikkel együtt ők is halandók voltak. A jogi felsőoktatás múltjához kapcsolódó szubjektív források viszont végső soron hozzájárulhatnak nemcsak az általános értelemben vett jogászimázs, hanem a professzorimázs és a professzormentalitás alakításához, árnyalásához és értékeléséhez is.

⁵⁷ Uo., továbbá Simonyi (é. n.): i. m. Lázár (1995): i. m. 40; Vladár (1997): i. m. 80–81.

⁵⁸ Köszönettel tartozom Szegedy-Maszák Marianne-nak, hogy Kornfeld Móric publikálatlan életrajzi feljegyzéseibe betekintheztem.

⁵⁹ Kovács (2005): i. m. 75.

⁶⁰ Lázár (1995): i. m. 40.

⁶¹ Vladár (1997): i. m. 81.

⁶² Kovács (2005): i. m. 80.

⁶³ Molnár (é. n.): i. m.

⁶⁴ Vladár (1997): i. m. 82.

Irodalomjegyzék

- Ambrus Attiláné Kéri Katalin: Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 6. (1996), 3. 101–103.
- Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. Sajtó alá rendezte: Jánoky-Madocsány Sarolta. Budapest, Athenaeum, 1933.
- Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzékben*. Budapest, Pantheon, 1922.
- Diák ismeretek tára. Terjeszti Bukovay Absentius. *Borsszem Jankó*, 1896. augusztus 9.
- Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története. 1667–1935. A Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. II.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936.
- Egyetemi bökversek. *Borsszem Jankó*, 1910. szeptember 25. 14.
- Fekete Andor: *Közélet és kaszinó*. Sajtó alá rendezte: Sebestyén Mihály és Fodor János. Marosvásárhely, Mentor Könyvek, 2019.
- Förster Kálmán: *Visszaemlékezéseim életem történetére* (1967). Budapest, ELTE Könyvtár, Kézirattár.
- Harrer Ferenc: *Egy magyar polgár élete. I.* Budapest, Gondolat, 1968.
- Herczeg Ferenc: *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy*. Budapest, Singer és Wolfner, 1933.
- Jászi Oszkár: Pulszky Ágost. *Jogállam*, 1. (1902), 1. 64–66.
- Jászi Oszkár: Emlékeimből: Szülőföldem. Egyetemi évek. *Látóhatár*, 8. (1957), 1–2. 59–70.
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Magvető, 1977.
- Katona Csaba – Kovács Eleonóra: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 87. (2014), 2. 41–47.
- Kováts J. István: *Egy élet prédikációja*. Önéletrajz. (h. n.), magánkiadás, 2005.
- Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995.
- Lukács György: *Életem és kortársaim. I.* Budapest, Pantheon, 1936.
- Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár életrajzi vázlata. MNL MOL R. 313. 4. doboz.
- Nagy Lajos: *A lázadó ember*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Polner Ödön: *Emlékeim (Nagyapától)*. Budapest, Corner, 2008.
- Simonyi Henri: *Visszaemlékezések*. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4268/2.
- Slavici, Ioan: *A világ, amelyben éltem*. Dávid Gyula ford. Bukarest, Kriterion, 1980.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003.
- Szász Károly: *Emlékek*. Budapest, Rákosi Jenő, 1925.
- Új vizsgarendszer. *Borsszem Jankó*, 1911. június 18. 3.
- Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai*. (Sajtó alá rendezte: Ablonczy Balázs.) Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Ferenczy Múzeum, 2007.
- Vladár Gábor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Püski, 1997.